

„A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK REPRODUKCIÓJÁRA VOLTAM KÍVÁNCSI”

INTERJÚTÖREDÉK LADÁNYI JÁNOSSEL¹

SZERKESZTETTE: KOVÁCS ÉVA² ÉS VAJDA RÓZA³

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.1.111>

Ladányi János 1971-ben végzett közgazdászként a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen.⁴ Mindig is nagyon érdekelte a szociológia, azon belül is leginkább a különböző jellegű társadalmi egyenlőtlenségek. Miután lediplomázott, Ferge Zsuzsa ajánlására a Szakszervezetek Országos Tanácsánál kapott munkát, ahol az életszínvonal-politika kutatócsoport tagja volt. Szelényi Iván hívására részt vett a Márkus István-féle nagyszabású falufelvételekben, és figyelme már ekkor a községekben élő munkások felé fordult. Későbbi kutatásait ugyancsak falun élő munkásokról folytatta, aminek következményeképpen hamar találkozott a romakérdéssel. Településszociológiai érdeklődése a társadalmi rétegződés területi egyenlőtlenségekben való kifejeződése és a szegregáció témája felé terelte. Az elszegényedett, gettósodó falvak, a cigánytelepek létrejöttének és fennmaradásának okait, majd a falvak újrakörzetesítésének kérdését kezdte vizsgálni. A társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójának kutatása során jutott el a telepkehez és a telepi munkássághoz is. Részben az adódó lehetőségek, részben kutatótársa, Csanádi Gábor érdeklődése folytán vágott bele az iskolakutatásba, ahol megint csak a rétegződés szempontja, a gyermekek iskolák és osztályok közötti szelekciójának okai kötötték le érdeklődését. Az 1970-es évek második felében Újpesten, a kiségitő iskolákban végzett vizsgálatban Gerő Zsuzsa pszichológussal gyermekek rajzait is elemezték. Ladányi kutatói egyedisége abból ered, hogy vizsgálataival mellett a segítő programok fejlesztésében is elhivatott volt. A kutatómunkához civil aktivizmus is kapcsolódott: az 1989-ben kezdődő csenyétéi vizsgálatban, amelyet Szelényivel, Liskó Ilonával és Horváth Aladárral együtt végeztek, leköltöztek a településre és részt vettek annak életében. Miután a fejlesztőprogramok rendre kudarcot vallottak, Ladányi írásaiban alaposan elemezte ennek okait és a kettős szerepvállalásból fakadó módszertani dilemmákat.

A töredékben maradt interjú Ladányinak a 2000-es évek első évtizedéig tartó munkásságát öleli fel.⁵ 2010 után sem tárgyalt a társadalmi egyenlőtlenségek témájától, a kirekesztettség területi kivetülésének kérdéseitől.⁶ Utolsó időszakában gyermekkor helyszínéről, Újpestről, a városrész történetéről,

1 Az interjút Vajda Róza és Vigvári András készítette a 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely megbízásából. Az első beszélgetésre Budapesten 2017. július 26-án került sor. A következő alkalom sajnos meghiúsult, ezért az interjú töredék maradt.

2 HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies.

3 HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kutatási Dokumentációs Központ.

4 A bevezető szöveg Havas Maja jegyzetei alapján készült.

5 Ebből a korszakból készült egy válogatás: Ladányi J. (2010) *Egyenlőtlenségek, redisztribúció, szociálpolitika. Válogatott tanulmányok (1975–2010)*. Budapest: Új Mandátum.

6 Ladányi J. (2012) *Leselejtezettek: a kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. Budapest: L'Harmattan; Ladányi J. (2015) *Önpusztító nemzeti habitus*. Budapest: L'Harmattan.

lakóiról, valamint saját családjáról, fiatal éveiről írt személyes hangvétellű, szociográfiai ihletésű köteteket, melyek közül az utolsó posztumusz jelent meg.⁷

Akartam én történész is lenni, meg akartam én filozófus is lenni. Ebből aztán nagy botrány volt otthon. [Szüleimmel] abban egyeztünk meg, hogy a Közgazdaságtudományi Egyetemre megyek. De akkor én már tudtam, hogy valószínűleg szociológus leszek. Úgyhogy ebbe belementem, hogy megnyugodjanak a jó szüleim, de egy pillanatig nem akartam közgazdász lenni. Nem is dolgoztam soha egy pillanatig sem közgazdászként.

SZOCIOLÓGIA

Újpestre jártam gimnáziumba, a Könyves Kálmán Gimnáziumba. Ott volt egy kiváló történelemtanárnőnk, aki 1964-ben, mondjuk, Újpesten szociológiáról mesélt nekünk történelemórán. Ez nekem nagyon tetszett. Elsősorban az tetszett, hogy mindenfélét mesélnek az emberről, hogy milyen a társadalom, de ugye ez a szociológia, ez olyan – legalábbis akkor még olyan volt –, hogy addig, amíg nem bizonyítottam be, addig nem hisszük el a dolgot. Ez rettenetesen tetszett nekem.

Akkor [1963] alakult meg a Szociológiai Intézet, és nagyon sok minden történt. Tulajdonképpen aki fontos volt szociológiából, arról, annak a munkásságáról beszélt [ez a tanárnő]. Sokat mesélt a társadalmi mobilitásról, a történelem és a szociológia kapcsolatáról. De hát gyerekek voltunk még akkor.

Ezen kívül volt a **Hegedüs András**, akit különböző klubokba, meg egyéb helyekre meghívtunk. Ő egy nagyon okos és nagyon impresszív egyéniség volt, az is sokat számított. És akkor már jött a **Szelényi [Iván]**, aki a legnagyobb befolyással bírt, de ez még az egyetem alatt volt.

Csináltunk valami kört az egyetemen – már nem emlékszem, mi volt a neve –, és oda meghívtunk különböző előadókat. Még a **Ferge Zsuzsát** gyorsan el ne felejtsem megemlíteni. Tehát meghívtunk különböző előadókat, olvastunk is előtte tőlük. Ez ment egy darabig, aztán nagyon nem tetszett a pártbizottságnak a dolog. Akkor leültünk és megállapodtunk, hogy be kell hívni az ellentétes vélemény képviselőt is. Ezt megértük, csak aztán valahogy soha nem jött össze az időpont-egyeztetés [...]

A közgázon akkor még csak kutatócsoport volt, a szociológiai kutatócsoport, tanszék nem volt. Ott voltak helyek arra, hogy fiatalokat föl lehessen venni. És az egyik helynek a várományosa én voltam. Főlényesen elhárítottam minden jobbnál jobb állást, amit az apám szerzett nekem. És akkor a BM [Belügyminisztérium] valami sötét módon ebbe belepiszkált. Mindenesetre kiderült, hogy engem oda nem lehet fölvenni. Akkor állás nélkül maradtam. A SZOT-nál [Szakszervezetek Országos Tanácsa] volt egy életszínvonal-politikai kutatócsoport, és ott elhelyezett minket a [Ferge] Zsuzsa. Aztán sorban rugdostak ki minket, engem először. Egy rövid ideig megint munkanélküli voltam.

Akkor szólt a Szelényi, hogy megy ez a nagy falufelvetél – ez volt az első ilyen igazán nagy survey Magyarországon –, abban lehetne dolgozni. Odamentem segédmunkatársnak vagy valami ilyennek.

⁷ Ladányi J. (2020) *Hanyatló világok: szubjektív tudományos önéletrajz*. Budapest: L'Harmattan – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány; Ladányi J. (2021) *Lassú elszakadás: önéletrajzi töredékek*. Budapest: Noran Libro; Ladányi J. (2023) *Újpest. Az elpolgárlatlanult város*. Budapest: Gondolat.

EGYENLŐTLENSÉG

Na most az egyenlőtlenség [kérdése] mindig nagyon fontos volt [a számomra]. Végig megvolt [köztünk] a vita Ferge Zsuzsával, már akkortól kezdve. Mert ugye volt az az ismert dolog, hogy Kemény [István] azt mondta, hogy szegénység, és Zsuzsa azt mondta, hogy nincs olyan, hogy szegénység, hanem csak egyenlőtlenség van. Evvel én mélyen nem értettem egyet. Ma se értünk egyet ebben a dologban. Semmiben nem értettünk egyet. De érdekes módon nagyon jó viszonyban voltunk attól még.

Tulajdonképpen mindenki egyenlőtlenségekben gondolkozott, aki számított nekem. A falufelvételekben én a községekben élő munkásokat írtam meg.⁸ Azért azt, mert nagyon kevés falusi tapasztalatom volt. És mert ezt nagyon érdekesnek tartottam. Akkor már szétesett az egész, szóval a BM szétdúlt mindent az egész kutatás körül, ami engem nem érintett olyan nagyon, mert engem rögtön kirúgtak. Az könnyű volt. Szóval nem kellett hozzá nagy balhé. Engem kidobtak rögtön, és akkor egy rövid ideig megint állás nélkül voltam. Hát, a többieknek ez sokkal súlyosabb volt, egészen odáig, hogy voltak, akik el kényszerültek menni az országból.

Szelényiek megírták ezt a faluosztály dolgot, ami nagyon fontos volt.⁹ Rengeteg interjút is csináltak közben Manchinnal,¹⁰ meg Konrád Gyurival. A késleltetett városfejlődést, azt tartom a legfontosabbnak, ami ebből kijött. De hát nem lehetett publikálni.¹¹ Ezeket nem lehetett publikálni. Az enyémet valami csoda folytán, egy jó idő után, de lehetett publikálni. Nem tudom már, mennyi idő után. Nem olyan sok, két-három év lehetett. Tulajdonképpen nagyon rendes cenzoraim voltak, mert amit mondtak, hogy nem tetszik, abban nekik volt igazuk. Gyenes Antal volt, aki írt is róla. Ő nagyon értett ehhez a dologhoz, és nagyon jószándékú volt.

Ez egy vitatkozós időszak volt, jó értelemben. Nem olyan, mint most, amikor nem beszél senki semmit semmiről senkivel, és nem is nagyon dolgozik, csak áskálódik. Mindenről nagyon sokat vitatkoztunk. Igyekeztem abszolút praktikus lenni, és minél kevésbé ideologikus. Az volt a bajom ezekkel, akikkel vitatkoztam, hogy [őket] tartottam ideologikusnak. És én ezt el akartam kerülni.

Fontos beszélni Kemény Istvánról, akinek nagyon sokat köszönhetek. Ő és a kutatótársai interjúkat csináltak. A kutatásból sok minden nem valósult meg. Részben azért, mert általában egy kérdőívnek a nagy részét nem szokták feldolgozni, vagy ha igen, akkor minek. Részben pedig egyszerűen egyik pillanatról a másikra megszakadt ez a kutatás, ki se lehetett mondani a nevét azoknak, akik csinálták.¹²

8 Ladányi J. (1977) Községekben élő munkások. *Szociológia*, (6)1, 28–41.

9 Szelényi Iván 1976-os dolgozata a faluosztályokról nem elérhető. E helyett: Szelényi I. (1976) Gestion régionale et classe sociale: le cas de l'Europe de l'Est. *Revue Française de Sociologie*, XVII, 13–52. Lásd még Juhász P. (1988) A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. *Éter és Társadalom*, (2)2, 3–18.

10 Manchin Róbert a magyar és a nemzetközi szociológia kiemelkedő képviselője, aki alap- és alkalmazott kutatásaival nevet szerzett magának az életmód-, életminőség- és értékutadásokban, melyeket önállóan és Hankiss Elemérrel, Vitányi Ivánnal, Szelényi Ivánnal végzett. A rendszerváltást követő évtizedekben a nemzetközi Gallup Közvéleménykutató Intézetnél dolgozott, ahol nagy adatbázisokra alapozott monitorrendszert fejlesztett ki különböző társadalmilag releváns témákban. Széleskörű nemzetközi tapasztalatokkal rendelkezik. Olyan nemzetközi szervezeteknek volt tanácsadója mint az ENSZ, az UNESCO, a Világbank, a WHO, az OECD és az EU. Járatos az akadémiai kutatásban és az üzleti világban. Nagy és jelentős amerikai egyetemeken tanított (Wisconsin-Madison, Northern Illinois). A College of Europe és a Budapest Business School vendégtanáraként vezetéstudományi, szociológiai és kutatás-módszertani előadásokat tartott. Különös érdeklődést tanúsít a fenntartható fejlődés szociológiai, közgazdasági és kulturális problémái iránt. Aktív résztvevője a 2015-ben Kőszegen indult KRAFT programnak.

11 Konrád Gy. – Szelényi I. (1971) A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, (15)12, 2–34.

12 Vö. Havas G. (2016) A Kemény István vezette 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat keretében készült interjúk. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(2), 271–277. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/586>

Ivánék pedig nagyon fontosnak tartották, hogy a magyar falurendszer erősen rétegzett, és a területi egyenlőtlenségek nem egyszerűen kiegészítő változók. Ez is vita volt a Ferge Zsuzsával. Valahogy ez a Zsuzsától távol áll. Ivánnál, aki a lakásszociológia felől indult, ez benne volt, hogy a területi egyenlőtlenségekkel érdemes foglalkozni.

SURVEYKUTATÁSOK

[...] A falufelvétel [kutatásban] sokat utaztam. Direkt azt kértem. Az volt a dolgunk, hogy a kérdezőbiztosokat ellenőrizzük. És én direkt a Nyírségbe kértem magam, mert akkor még az volt a legszegényebb rész. Úgyhogy akkor sokféle voltam. És hát beszélgettünk. [...] Ez volt az első survey Magyarországon [...], az első olyan kutatás, amelyikbe nagyon sokan bekapcsolódtak, **Losonczy Ágítól** kezdve **Hanák Katin** át Manchin Robiig¹³ és Makara Péterig.¹⁴ **Márkus István** is bekapcsolódott. Az Iván ebben jó volt, hogy be tudott kapcsolni különböző felfogású embereket. Nagyon nagy kár, hogy ez a tudásanyag szétment. Ha erről a szomorú történetről beszélünk, ami a magyar szociológia története, akkor ez fontos. A standard survey módszerek, amiket nyugaton alkalmaztak már régóta, azok lettek itt alkalmazva. Emlékezetem szerint főleg Szelényi Iván[tól jött], aki nem sokkal előtte kint volt Amerikában egy évig ösztöndíjjal. Ott akkor ez nagy divat volt. Elsősorban hozzá kapcsolódik, de beleszólt ebbe mindenki, és ez formálta a dolgot. Már nem emlékszem a részletekre. Nagyon régen volt.

A közhiedelemmel szemben a [Kemény István-vezette] szegénykutatás és a romakutatás¹⁵ – a romakutatás feltétlenül – nem volt [survey]. Soha nem végeztek rajtunk kívül romakutatást reprezentatív mintán. Az nem volt reprezentatív minta. Reprezentatív módon kiválasztották a településeket, többlépcsős rétegzett mintával, ami teljesen rendben volt. Kiválasztották onnan a választói körzeteket. Ez még mind teljesen reprezentatív módon történt. És aztán elmentek a tanácsra megkérdezni a cigányokkal foglalkozó nénit meg a tanítónőt, meg a rendőrt, meg a nem tudom én, kicsodát, hogy ki cigány abban a körzetben. Ez nem repre-

13 Címzetes egyetemi docens (2016) Manchin Róbert a magyar és a nemzetközi szociológia kiemelkedő képviselője, az életmód, életminőség és érték kutatásokban játszott úttörő szerepet az 1970-es, 1980-as években Hankiss Elemérrel, Vitányi Ivánnal, Szelényi Ivánnal közösen. A rendszerváltást követő évtizedekben a nemzetközi Gallup Közvéleménykutatási Intézetnél dolgozott, ahol nagy adatbázisokra alapozott monitor rendszert fejlesztett ki különböző társadalmilag releváns témákban. Az ENSZ, az UNESCO, a Világbank, az WHO, az OECD és az EU tanácsadójaként is dolgozott és több amerikai egyetemen oktatott. A College of Europe és a Budapest Business School vendégtanáraként vezetéstudományi, szociológiai és kutatás-módszertani előadásokat tartott.

14 Makara Péter a hazai egészségfejlesztés meghatározó személyisége, a jelenleg aktív magyar szakembergárda jelentős részének oktatója és munkatársa volt. Szakmai pályafutása szorosan összefonódott a magyarországi egészségfejlesztés létrejöttével. 1986-ban lett a szociológiai és demográfiai tudományok kandidátusa. Évtizedeken keresztül folytatott kutatásokat, világszerte részt vett szakmai fejlesztési programokban az egészségfejlesztés területén, nemzetközi kapcsolatait a magyar egészségfejlesztés szakmaiságának fejlesztése érdekében hasznosította. Több hazai és külföldi egyetem állandó oktatója volt, emellett számos nemzetközi konferencián, egyetemen adott elő, elsősorban a színtereken végzett egészségfejlesztés és az egészségpolitikai elemzések témakörében. Számos publikáció és könyv szerzője, társszerzője volt. A Nemzeti Egészségfejlesztési Intézet jogelődjeinek volt munkatársa 1978-tól, tudományos osztályvezetőként, majd tudományos igazgatóként, megbízott főigazgatóként. 1998 és 2002 között az Egészségügyi Világszervezet Európai Regionális Irodájának volt osztályvezetője, illetve a Genfben székelő *Council on Health Research for Development (COHRED, Egészségügyi Kutatások az Egészségért Tanácsa)* ügyvezető igazgatója volt.

15 A 1970–1971-ben folyó szegénységkutatás dokumentumai az Blinksen OSA Archívumban, az 1971-es cigányvizsgálat iratanyaga a 20. Század Hangja Archívum digitális repozitóriumában kutathatók. Lásd még: Kemény I. (1972) *Az alacsony jövedelmű népesség életkörülményei Magyarországon*. Kézirat. Budapest; Kemény I. (1974) *A magyarországi cigány lakosság. Valóság*, január, 63–72.; Kemény I. – Rupp K. – Havas G. – Csalogh Zs. (1976) *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.

zentatív minta. Úgyhogy én ezt nem tartom surveynek. Rám nagyon nagy hatással bírt, de hogy reprezentatív minta lenne, egy rendes survey, azt tagadom. Nem is azért fontos.

Keménytől nagyon jó volt tanulni. Állandóan maceráltuk, amikor másról akart beszélni, [hogy inkább] módszertani kérdésekről [beszéljen]. Úgy csináltam az első kutatásaimat, hogy nem volt az embernek a kezében egy rendes módszertan könyv. Csak a Ferge–Cseh-Szombathy¹⁶ volt. Teljes egyetértés volt még hosszú-hosszú ideig, mert én is azt gondoltam, hogy az a cigány, akit cigánynak tartanak. Hogy ez a bizonyos kiválasztási módszer, amiről beszéltem, felülreprezentálja a szegény cigányokat és alulreprezentálja a jómódú cigányokat, ez sokkal később merült föl. Én még évtizedekig ugyanazt gondoltam erről, mint a [Kemény] Pista. Ami a Pista és a Szelényi Iván között volt, az szerintem egy presztízsharc lehetett. Szerintem Iván szerint is. Én ebbe csak belecsöppentem. Körülbelül ugyanazt mondjuk erről. És hát mindenki ugyanezt mondja erről a világban. Úgyhogy meg se jelentettük ezt a cikket angolul, a cigánycikket,¹⁷ mert ezt már száz éve mindenki tudja. Csak Magyarországon nem tudják.

Volt egy másik surveynk, ami a gazdagokról [szólt].¹⁸ Iván erről sokat írt. Egy elitkutatást csináltak, talán Ford-pénzből, nem Soros. Akkor azt mondtam, hogy ti írjatok a gazdagokról – ez egy reprezentatív minta volt –, én meg kiveszem a szegényeket, az alját. És akkor már jöttek a cigányok. Tartottam egy előadást. Treiman hozott egy amerikai csapatot magával. Ő nagyon ért ezekhez. És akkor kezdték mondani, hogy honnan tudom, hogy ki cigány. Hát, mondtam, azt mindenki tudja. Na de mégis honnan tudom. Hát mert úgy néz ki, meg mit tudom én – ilyen hülyeségeket mondtam, amilyeneket szoktak mondani. Tulajdonképpen haragudtam is, hogy ezek az amerikaiak beledumálnak ebbe, amikor még soha nem láttak cigányt.

Abban maradtunk, hogy én azért megírom ezt. Csinálok egy előadást arról, hogy Kelet-Európában hol élnek cigányok, és mennyien.¹⁹ Mondtam, hogy nagyon jó, mert akkor Magyarországra, mit tudom én, 40 ezer és 400 ezer között lehet adatokat kapni, akkor így volt ez. Ez is már régen volt. Szerencsére nem vesztették el a türelmüket, hanem mondták, hogy azért írjam meg, azért csináljam meg rendesen, nézzek utána, hivatkozzak. És akkor azt lehetett látni, hogy máshol talán még nagyobbak ezek a határok, amik becslésekre bejönnek. De van egy tendencia, és az a tendencia az az, hogy a legalsó értéket mindig a népszámlálás adja, ahol ugye ő nyilatkozik magáról, hogy cigány. Amit mi el szoktunk intézni avval, hogy szar a népszámlálás, rosszak az adatok. Akkor még mindig ezt hittem. A legmagasabb érték különböző cigány vezérektől jön, akik ugye beszélnek másfél millió cigányról meg kétmillió cigányról, meg akármennyiről. Meg a magyar nacionalistáktól, merthogy ki fog halni a magyar, és 2000-ben jóformán csak cigány gyerekek fognak járni az iskolába. Ez mindenhol megvolt, nem csak Magyarországon.

Az ember elkezdett ezen gondolkodni, kicsit utána nézni a dolognak. Akkor először. Mert ez annyira természetes volt, a Pista álláspontja. Amiket írtam, abban is mindig erre hivatkoztam. A kérdőívek végén mindig volt egy kérdés, a kérdezőbiztostól kérdeztek mindenfélét. Soha senki nem dolgozta föl. Többek között azt kérdezték, hogy cigány-e az illető. És akkor azt láttam, hogy sokkal több cigány jön így ki, mint amennyi a

16 Ferge Zs. – Cseh-Szombathy L. (1971) *A szociológiai felvétel módszerei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

17 Ladányi J. – Szelényi I. (2005) Van-e értelme az underclass kategória használatának? In Ladányi J. (szerk.) *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Budapest: Új Mandátum, 470–476.

18 Kérdőíves felmérés és néprajzi megfigyelések hat posztkommunista országban, Bulgáriában, Lengyelországban, Magyarországon, Oroszországban, Romániában és Szlovákiában 1999 ősze és 2000 tavasza között. Kutatásigazgató: Szelényi Iván, társigazgatók: Rebecca Emigh, Fodor Éva és Ladányi János.

19 Ladányi J. (1996) Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, (51)4, 27–41.

Pistáéknak kijött. Ezek különböző surveyk voltak. A Tárkiban vagy hol voltak összegyűjtve ezek a kutatások, meg lehetett nézni. Akkor már kezdtem gondolkodni rajta.

ETNICITÁS

Még két dolog játszott itt szerepet. Egyrészt az etnikum felértékelődött. Amikor én kezdtem, nem volt fontos. Az egész cigány dolog csak arra volt használva, hogy milyen csúnya dolgok történnek az államszocializmusban a cigányokkal. Aztán írtam egy cikket arról, hogy hol laknak a cigányok Budapesten, még mindig azon az alapon állva, hogy az a cigány, akit cigánynak lehet mondani.²⁰ Egyetlen helyes tudományos választ lehet erre adni, és az objektív.

Akkor indult a roma polgárjogi mozgalom, meg a miskolci balhé.²¹ Teljesen véletlenül meghallottam Horváth Aladártól – akkor még tanító volt, és följött Pestre és elmesélte – hogy mi készül, és egyszerűen nem akartam elhinni, nem akartuk elhinni. Aztán lementünk. Először egyedül mentem le, aztán Havas Gáborral.

Belekeveredtem ebbe a cigány témába. Közben voltam Amerikában. Ugye az, hogy az etnikum nagyon fontos, az ott evidens. Nem egy kiegészítő változó, mint nálunk, ahol a társadalmi réteghez való tartozás a főváltozó, és vannak kiegészítő változók, mint a térbeni elhelyezkedés meg az etnikum. Akkor azt gondoltam, hogy nem lesz különösebb vita közöttünk a Pistával. Egyrészt, mert nem szerettem volna, másrészt pedig tulajdonképpen ő is azt gondolta, hogy az egy konstrukció, nem lehet objektív kritériumok alapján eldönteni, hogy ki cigány. Az csak technikai kérdés, hogy ki végzi a konstrukciót. Többféleképpen lehet végezni, mert nem objektív, hanem érdekektől függ, egyebek mellett. Mikor megírtuk a cikket,²² elküldtem Pistának, hogy beszéljünk. De a legnagyobb meglepetésemre elszabadult az örület.

Ha engem kérdez, akkor ez egy ilyen féloldalas presztízsharc volt, mert az Ivánnal azért nagyon nehéz összeveszni. Ahhoz nagyon sok mindent meg kell tenni, és még akkor se sértődik meg. De Pista valahogy nem szerette az Ivánt. És én erről nem akartam tudomást venni. Ugye voltak diákok meg fiatal szociológusok, akik vagy Ferge Zsuzsához vagy Szelényihez vagy Keményhez kapcsolódtak, és akkor máshoz nem. Ez az én gondolkodásomtól nagyon idegen volt. Úgyhogy én erről nem vettem tudomást. Egyszerűen nem vettem tudomást, és ez sikerült is egészen addig, amíg be nem ütött ez a „Ki a cigány?”-vita.²³ Nagyon jellemző a magyar szociológiára, ahogyan ez elintéződött, mert körülbelül úgy intéződött el, hogy hát ennek is igaza van meg a másoknak, aki az ellenkezőjét mondja, annak is igaza van. Ezt nagyon utálok és nagyon jellemzőnek

20 Ladányi J. (1989) A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. *Valóság*, 8, 79–89.

21 Vö. Menso, R. (2019) „Ebből gettó lesz” – a cigányság ügye 1989-ben. Elérhető: https://helsinkifigyelo.blog.hu/2019/09/06/_ebbol_getto_lesz_a_cigany_sag_ugye_1989-ben [Letöltve: 2024-04-01].

22 Ladányi J. – Szelényi I. (1997) „Ki a cigány?” *Kritika*, 12, 3–6.

23 Ladányi és Szelényi a *Kritika* 1997. decemberi számában „Ki a cigány?” címen megjelent tanulmányára a *Kritika* 1998. márciusi számában Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor „A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren” című cikkükben reagáltak. Erre még ugyanabban a számban „Az etnikai besorolás objektivitásáról” címen válaszoltak a szerzők. Közben Kertesi Gábor a *Replika* 1998. márciusi számában „Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről” címen újabb tanulmányt tett közzé. Erre reagált Ladányi és Szelényi a *Replika* 30 (júniusi) számában, Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról” címmel (179–181). A vita tovább gyűrűzött és lényegében azóta is tart. Jó összefoglalását találhatjuk a 2000-es évekből Dupcsik Csabától, valamint a 2010-es évek második feléből Kovai Ceciliától. Dupcsik Cs. (2005) A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest: Új Mandátum, 255–282; Kovai C. (2017) Kemény István munkáinak hatása a magyarországi szociológiai cigánykutatásokra egy antropológus nézőpontjából. *Replika*, 104, 23–30.

tartom a jelenkori magyar szociológiára: hogy elsumákol minden vitát. Nézetem szerint az a dolgunk, hogy a különböző nézeteket minél élesebben fogalmazzuk meg.

[...] A fiatalabb tanítványok sejtették, hogy nincs egészen igazuk. Ő velük volt a baj, mert ők fel tudták fogni, hogy mi az, hogy véletlen minta, hogy így nem lehet véletlen mintát venni, és ha eltérek a véletlen mintától, akkor annak arra is hatása van, hogy ki a cigány, hogy mennyi cigány van és ki minősült cigánynak.

[...] Voltak a Pista tanítványai között olyanok, akik ezt [hogy a „cigány” konstrukció] ugyanolyan jól tudták, mint mi. Csak az volt, hogy attól félték, hogy [ennek a kimondása] aláaknázza volna a Pista munkásságát meg a presztízsét. Szerintem pedig nem. Hát szoktunk tévedni. Akkor azt meg kell mondani, hogy mostanáig ezt gondoltam.

VÁROSSZOCIOLÓGIA

Szelényi Ivántól hallottam először városszociológiáról és településszociológiáról. Ott is volt egy nagy vita, az Iván és köztem. De ez abszolút barátságosan végződött. Évekig vitatkoztunk a dologról. Emlékszem, kint voltam Amerikában, volt 40 fok hideg, Wisconsinban. Ültünk bent egy jól fűtött irodában és arról vitatkoztunk, hogy egy távoli országnak a fővárosában hol húzódnak az övezethatárok, meg hogy van-e ennek értelme. Vicces volt. Szóval Szelényi ebben nagyon sokat segített.

[...] Van az a nehézség – amit mi el se tudtunk képzelni, és most már réges-rég itt van –, hogy nagyon alacsony a válaszadási arány. Nem lehet véletlen mintákat csinálni, mert olyan magas a válaszmegtadóknak az aránya, hogy akárhogy súlyozom, meg mindenfélét csinállok, nem lehet boldogulni ezzel a problémával. Az amerikaiak már réges-régen [azt teszik], amit én a végnek tartottam, amikor először láttam – ez a hetvenes évek közepén volt –, hogy profi cégek kérdezőbiztosai[val] kérdez[tet]nek. Akkor mi még főleg diákokkal kérdez[tet]tünk – voltak olyanok, akik főleg ebből éltek – és legalább hetente találkoztunk, amikor nekem le kellett adni a kérdőívet. Akkor [ki-ki] elmondta a problémáját és megbeszéltük. Ebből nagyon sokat tanult az ember. Hát ez ma nem így van, ma mi is közvélemény-kutatókkal kérdeztetünk, akik ugyanúgy kérdezik ezt, mint egy mosóporreklámot. Szóval átalakult a dolog, és hát nem feltétlenül az előnyére.

[A településszociológiai vizsgálatokhoz tartozott] a faluvizsgálat és az ingázó munkások kutatása. A falun élő munkásoknál nagyon fontos volt, hogy hol lakik, városban-e vagy falun, családi házban lakik-e vagy bérházban, bérlakásban. Szelényiék leírták: ez a késleltetett városfejlődés. Konráddal írta az Iván ezt a cikket,²⁴ hogy itt történik egyfajta kizsákmányolás. Két esztergályos egymás mellett dolgozik, ugyanannyit keres, csak az egyik még a lakásának az erősen dotált lakbérét is kapja, a másik meg nem kap semmit, hanem családi házat kell építenie, még amellett, hogy dolgozik. Az egy más kérdés, hogy később hogy alakultak az árak a rendszerváltás után. [...]

Amikor az ember elkezd szegényekkel foglalkozni – és én azt csináltam, nagyon szegényekkel – [...] akkor jönnek a gettók.²⁵ Amerikában piszkáltam az amerikai kollégáimat, hogy vigyenek el fekete gettókba. Nem

24 Konrád Gy. – Szelényi I. (1971)

25 Ladányi, J. (1993) Gettósodás a főváros belső kerületeiben. In Karácsony I. – Kardos A. – Révai G. – Radics P. – Demény D. (szerk.) *Polgári kalauz*, 93. Budapest: Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal, 199–200; Ladányi, J. (1993) Szegregáció és gettósodás Budapesten. In Nagy G. T. (szerk.) *Félünk: Etnikai és szociális konfliktusok elkerülésének, feloldásának lehetőségei*. Budapest: Humanitas Civitatis Alapítvány, 25–30; Ladányi, J. (1998) Gettóügyek rendszerváltás előtt és után. *Mozgó Világ*, (24)1, 77–86.

vittek el, mert még ők sem voltak soha életükben, ami nagyon megdöbbenett. De aztán különböző trükkökkel sikerült eljutnom. Összejöttem egy lelkésszel, akinek a gettóban volt a gyülekezete, és akkor onnan már könnyen ment a dolog. Rájöttem arra is, hogy nem annyira veszélyes ez a dolog, mint ahogy mondják. Felismertem azokat a szövegeket, hogy miért nem megyünk, hogy miért nem szabad a Józsefvárosban végigmenni az utcán, mert hogy megölik vagy megerőszakolják az embert, csak a sorrend lehet kétséges. [...]

[Az *underclass* szóhasználatot] az újságírók találták ki, mint a legtöbb ilyen *labelt* [címkét]. Aztán a jobb-oldali konzervatív szociológusok elkezdtek úgy használni, ahogy a Michael Stewart²⁶ mondja.²⁷ De mi a bűdös életben nem így használtuk. Mi egy pár évvel előbb vagy egy évtizeddel előbb írtunk róla.²⁸ De hát ezek is presztízsdolgok voltak. [...] Ilyet, hogy kultúranéklüliség, ilyet soha nem mondtunk. Az, hogy öröklődik, és ebben kulturális dolgok is vannak, hát az egész magyar iskolaszociológia java erről szólt. Úgyhogy nem is értettem, hogy miről vitatkozunk. Emiatt van ilyen lesújtó véleményem a hazai szociológiáról: mert nagyon kevés vita van, és ha van egyáltalán, akkor ezek ilyen presztízsviták. [...] Gusztustalan vita kezdett lenni, és akkor azt mondtuk, hogy nem fogunk terminológiai dolgokról vitatkozni. Elkezdtük „többoldalú hátrányos helyzetnek” hívni. Pont ugyanazt mondom vele, mint amit az *underclass*-szal mondtam, és rögtön nincs baja vele azoknak, akiknek mindenféle baja volt vele. [...]

Nagyon fontos a területiség. Akkor fontos, amikor ez a közbejövő változó, mert szélsőséges értéket vesz föl. Na most a gettók tipikusan ez az eset. [...] Az etnikummal kapcsolatban nem tudom. Először azt hittem, hogy [az is] egy nagyon fontos közbejövő változó. Ma már nem vagyok ebben biztos, nem tudom, hogy nem etnoszociális rétegződésről kellene-e inkább beszélni. A lakóhelyi szegregáció és általában az etnikumhoz való kapcsolódás, ha ez még éles lakóhelyi szegregációval is párosul, bizonyos helyeken és bizonyos szituációkban fontosabb, mint a társadalmi réteghez való tartozás. De, mondom, nem tudom, ezen gondolkodom. Erről írtunk is Szelényi Ivánnal, és készültünk írni egy könyvet is, csak az én linkségem miatt nem ment. Pedig nagyon fontos lenne.

[...] Aztán az Iván elkezdett más dolgokkal foglalkozni, én meg kitarítottam a városszociológiai kutatások mellett, és így keveredtünk konfliktusba. Mert én a klasszikus chicagói iskola által lefektetett alapokkal meszemően nem értek egyet. Csanádi Gáborral dolgoztunk ezen először, egy könyv²⁹ is lett belőle. Azután kanyarodtam el a szegregáció felé. Ezt rendbe kellett rakni, mert semmi nem volt úgy igaz, ahogy a klasszikusok megírták. Chicagóra sem. Tehát [rájöttem, hogy] ami engem igazából érdekel, az a szegregáció. [...]

Azt hiszem, hogy ezek mögött a viták mögött az van, hogy – sajnos egyre gyakrabban veszem magamon is észre – sokkal nehezebb elfelejteni valamit, amit tudunk, mint valami újat megtanulni. Nagyon nehezen megy. És hát az Iván ezt nagyon megtanulta. Ő hozta be Magyarországra ezt az irodalmat, nagyon megtanul-

26 Michael Stewart antropológus, a University College London és a Közép-európai Egyetem professzora. 1998-ban megjelent *A cigányok ideje* című könyvében a magyarországi romani nyelvű romák túléléséről és a többségi lakossághoz való asszimilációjuk elutasításáról írt. Ő alapította és irányította a londoni Open City Documentary Fesztivált, és felelős egy egész sor olyan médiaalapú program létrehozásáért Londonban, amelyek összekapcsolják a társadalomtudományi kutatást és a művészeti médiamunkát. A CEU-n Kovács Máriával együtt kezdeményezte és segítette a Roma Access Program létrehozását. Egy négy-éves nemzetközi Marie Curie konzorciumot is vezetett a közép- és kelet-európai antropológia előmozdítására.

27 Stewart, M. S. (2001) Depriváció, romák és “underclass”. *Beszélő*, (7–8), 82–94.

28 Ladányi J. – Szelényi I. (2005) Van-e értelme az underclass kategória használatának? In Ladányi J. (szerk.) *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Budapest: Új Mandátum, 470–476.

29 Csanádi G. – Ladányi J. (1992) *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ta, és nagyon nehéz volt őt rábeszélni [másra]. Magyarul, amikor a könyvet megírtuk Csanádival és az Iván elolvasta, akkor úgy tartotta a hülyeségnek az egészet, ahogy volt. Aztán évekig vitatkoztunk rajta.

TELEPÜLÉSPOLITIKA

Mindig ott voltak a bajok, a cigánytelepeken. Hogy mi a cigánytelep, az is megérne egy külön misét. De mindig olyan helyen voltak [a bajok], ahol koncentráltan élnek cigányok. Ezeknek a konfliktusoknak a nagy része inkább vidéki volt, mint városi. És akkor elkezdett a falu érdekelni. Írtam is elég sok mindent erről az újrakörzetesítésről még a Gyurcsány-kormány alatt.³⁰ Nagyon nagy hibának tartottam, és próbáltunk érvelni emellett. De minden hatás nélkül.

Ugye ez egy kicsi ország, itt abszolút nem indokolható, hogy ne lehessen megközelíteni településeket, csak egynapi utazás után, mert olyan rettenetes a közlekedés. Nyugaton ez általában úgy van, hogy minél kisebb egy település, annál magasabb státuszúak laknak ott. A feketék meg a bangladesiek Londonban laknak, de az elegáns angol úr bevonatozik akár a Csatornától. Nálunk ez pont fordítva volt. Minél alacsonyabb státuszú valaki, annál inkább alacsony státuszú vidéken lakik. Na most eleve rásegíteni [erre], az tragédia. Itt az történt, hogy amikor a rendszerváltás után nagy munkanélküliség lett, akkor kiszorultak a városból a legszegényebbek. Először a város peremére, aztán az agglomerációba. Amikor ott is fölmentek a telekárak, onnan is kiutálták őket, és akkor ezekbe a gettósodó falvakba költöztek. Nem elég, hogy magas lett a munkanélküliség, hanem a munkanélküliek nem az újonnan létrejövő munkahelyek felé költöztek, ami a normális lenne, hanem éppen, hogy ellenkező irányba: elköltöztek onnan, ahol munkahelyek jöttek létre, mert el kényszerültek költözni. Azt gondolom, hogy ezt – ha egyáltalán korrigálni lehet –, akkor száz év [kell hozzá]. Ezt próbáltam mindig elmesélni a derék politikusoknak, akik közül a jobbak ezt meg is értették, csak az az önkormányzati lobbis olyan erős, hogy semmit nem lehet csinálni vele.

[Az a gyakorlat, hogy] hátrányos helyzetű körzeteket jelölnek ki. [...] Az EU-s pénzek úgy lettek elosztva, hogy minél lejjebb megyek a települési hierarchián, annál kevesebb települési pénzt kapott [a község], hacsak nem Orbán Viktor született abban a faluban. [...] Én ellene voltam, hogy a kistérséget határozták meg, mert egy kistérségen belül is hatalmas különbségek vannak. Ez nem olyan nagy ország, hogy szükség lenne erről így gondolkodni. Itt a települések a fontosak, illetve vannak települések, amelyek gettósodnak, elsősorban a Csereháton meg az Ormánságban. Ott azért sok mindent megért az ember. Amikor a gettósodó falvak, az elcigányosodó falvak összeérnek már, egy térséggé válnak. Én így beszéltem térségről és nem a kistérségről. A kistérség az az, hogy a redisztribúció hozzá van kötve ezekhez a településekhez, és ezért a kistérségi központ kapta a legtöbbet: ott készült a műkövel leburkolt főtér, jó esetben még valami fürmedvényes szökőkúttal, és semmi más. Próbáltam mondani, hogy ha azt a pénzt közlekedésre fordítanák, akkor rögtön sokkal jobban nézne ki a munkanélküliség.

30 Ladányi, J. (2004) Körzetesítés helyett esélyteremtés. In Deszpot G. – Diósi Á. (szerk.) *Fejéről a talpára – Ismeretek a cigányságról, a cigányságért*. Budapest: Fővárosi TEGYESZ, Önkönet, 103–108.

CSEREHÁT

Fontos volt, hogy a Cserehátra rátaláltam. Miskolcon voltunk, volt egy Borsodterv nevezetű megyei tervezőintézet. Az már arról a problémáról írt – akkor olvastam először erről hivatalos anyagot –, hogy elcigányosodnak ezek a települések, és a legjobb lenne ezeket odaadni a cigányoknak, és akkor ottan dalolhatják a dalaikat és táncolhatják a táncaikat. Ezen rettenetesen felháborodtunk. Ez még rendszerváltás előtt volt közvetlenül, akkor rettenetes gyorsan történtek a dolgok. Írtunk egy nagyon fölhevült cikket valamelyik újságba.³¹ Másnap megfenyegettek, harmadnap visszavonták a tervet.

És mindig az volt, hogy föl kéne menni. Mert én csak az adatokban láttam, hogy a Csenyéte a legrosszabb.³² De annyi dolgunk volt Miskolcon, amikor ez a gettóügy volt,³³ hogy nem volt időm fölmenni, bármilyen közel is volt. Aztán itt forgatott az EU-csatlakozásról valami filmet egy osztrák tévéstáb, és megkértek, hogy kísérem őket. Mondtam, hogy kíséri őket a nyavalya – nyár volt, meleg volt –, én nem kísérem őket. Ez ment, nem tudom, hány menetben. De aztán volt egy kutatásügyi miniszter Ausztriában – nem jut eszembe a neve [Erhard Busek] – ő fölhevült és megkért, hogy menjek velük. Nem volt mit tenni, azt mondtam, hogy jó, de akkor olyan helyre megyünk, ami engem érdekel. [A megbízóknak] kellett olyan település, amelyiket valószínűleg pozitívan fognak érinteni az EU-s pénzek, és olyan, amelyen abszolút lehetett látni, hogy ebből nem fog profitálni. Sőt!

Akkor elcipeltem szegényeket a Cserehátra, aminek nagyon megörültek, mert ilyet még nem láttak. Abszolút nem azt csináltuk, amiért odaküldtek minket. Az operatőr remek dolgokat filmezett, én pedig egy kicsit körülnéztem, és akkor láttam, hogy ez egy olyan méretű probléma, amit nem tudunk egyedül megoldani. A **Wallenberg Egyesülettel** együtt sem, pedig akkor az még jó volt. Akartunk csinálni egy aprófalú alapítványt. Ennek Csoóri [Sándor] lett volna az elnöke. De hát aztán annyit romlott a helyzet, a Csoórinak sikerült olyan dolgokat írni meg beszélni, hogy elég nehéz volt vele közösen csinálni alapítványt.³⁴

[Ezután a kezdeményezés] fokozatosan leszűkülte Csenyétére, amit én kudarcnak tartottam. De mindenestre ott volt terepnek, és ott nagyon sokat eltöketlenkedtünk. Lényegében mindent megpróbáltunk, amit ezekben az úgynevezett cigány felzárkóztatási programokban ma megpróbálnak, és teljes kudarcba fulladt a dolog. [...] Résztvevő megfigyelésnek hívhatom, de az, aki részt vesz a különböző programok kialakításában, az nem semleges kutató. Erről írunk.³⁵ A másik, amiről írunk, [az] ezeknek a programoknak a kudarc. Még azt se lehet mondani, hogy nem jó emberek dolgoztak benne: eleinte még szegény Solt Ottília is, Havas Gábor, aki egészen kiváló, Horváth Aladár, Liskó Ica, Szelényi Iván. Szóval nem akármilyen volt a társaság. És teljes kudarc – hát ezt próbáltuk meg leírni. A kutatásból volt egy kis pénz ott a terepen dolgozni. De hát az is másmilyen lett, mint amilyennek gondoltuk. Semmi baj, akkor le kell írni, hogy ezt gondoltam, és ma már ezért és ezért nem ezt gondolom.

31 Csenyéte iskolát, jövőt kér! A Wallenberg Egyesület Tényfeltáró Bizottságának jelentése (F. Havas Gábor, Horváth Aladár, Ladányi János, Liskó Ilona, Szelényi István [sic!]). *Magyar Nemzet*, 1989. október 2. 3.

32 Vö. Ladányi, J. – Szelényi, I. (2003) Historical variations in inter-ethnic relations: Toward a social history of Roma in Csenyéte, 1857–2000. *Romani Studies*, (13)1, 1–51.

33 Stépán B. (1989) Fegyvernyugvás a gettó-fronton. *Magyar Hírlap*, április 8. 3.

34 Vö. Radnóti S. (1992) Etnosz és demosz. *Holmi*, (4)6, 868–873.

35 Ladányi J. – Szelényi I. (2004) *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.

ISKOLA

Azt szoktam mondani, hogy sok mindennel foglalkoztam, de mindig ugyanazzal. A társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójára voltam kíváncsi. De ennél sokkal prózaibb módon jut el az ember egy kutatáshoz vagy egy könyvhöz. Véletlenek sorozata. Én valahogy véletlenül rájöttem arra, hogy vannak olyanok, hogy telepek, amit nem tudtam. Újpesten nőttem föl, és azt hittem, hogy teljesen ismerem Újpestet. És Újpesten egy csomó telep van. Én egyiket se ismertem, mert az nagyon szelektív, hogy merre jár az ember. Már csak kutatásból ismertem meg.

Elmentünk Keményhez, hogy milyen érdekeset fedeztünk föl. Mondta, hogy ez egy gyakori dolog, de nagyon érdekes, mert soha senki nem írta meg ezt a telepi munkásság dolgot. Csak mindent dokumentáljunk le. Elkezdtük csinálni Csanádi Gáborral, nagy lelkesedéssel. Egyre több telepet találtunk, mígnem rájöttünk arra, valahol a Röppentyű utca környékén, Angyalföldön, hogy telep az egész világ. Hogy nem övezetesen fejlődik a város, hanem foltszerűen. Úgyhogy ez is egy empiriából eredő felismerés volt. Valahogy szereztünk pénzt. Kevés pénz volt, de pénz volt, és az nagy dolog volt.

Elkezdtük csinálni [a kutatást], és akkor betiltották a Keménnyel való [együttműködést]. Elkezdődtek – vagy folytatódtak – az ismert balhék, és betiltották a kutatást. Ott álltunk egy elkezdett kérdőívvel. Olyan gondosan csináltuk meg azt a kérdőívet, hogy soha többet életemben olyan gondosan kérdőívet nem csináltam. Volt egy Veres Judit nevezetű hölgy a Pedagógiai Kutatócsoportnál. Nagyon rendes nő volt, és maradt valami kutatási pénze. Mondta, hogy csináljunk valamit, mindegy, hogy mit, csak iskola legyen benne.

Engem az iskola egyáltalán nem érdekelt. Csanádit érdekelte. Jobban érdekelte, értett is hozzá. De hát azt mondtam, hogy mindenhol van iskola, hát mindegy, akkor csináljuk meg ugyanazt a kutatást, amit akarunk, csak írunk még az iskoláról valamit, és azt jó sokszor mondjuk el az előszóban meg az utószóban. Így kezdődött a kutatás, és időközben elkezdett engem is érdekelni. Pontosan tudom, akkor kezdett el érdekelni, amikor rájöttem, hogy a kisegítő iskolába – azokat akkor úgy hívták még – járó gyerekeknek a nagyobbik része nem értelmi fogyatékos, se enyhe, se súlyos mértékben, csak vagy szegény vagy cigány, vagy mind a kettő. A munkás származásúak aránya 99 százalék volt. És tudtam, hogy ilyen nincs, hát ezt meg kell nézni.³⁶

Tehát így csöppentem én is az iskolakutatásba. Ott is a rétegződés érdekelt minket, hogy hogyan szelektálódnak a gyerekek a különböző iskolák között meg az iskolákon belül. Ebből írtunk egy könyvet. Az utolsó pillanatban, amikor mentünk be a kiadóba aláírni a szerződést, fölhívott sírva a szerkesztő, hogy valami olyan csúnya dolog történt, hogy ő el se mondja. Hát utóbb kiderült, hogy az Aczél elvtárs nem engedte megjeleneni a könyvet. Hét évvel később jelent meg.³⁷ De a lényeg megjelent két cikkben a *Valóságban*,³⁸ amit sokkal többen olvastak el, mint különben elolvastak volna, mert hát mi még gyerekek voltunk.

Nagyon sokat tanultunk persze Ferge Zsuzsától iskolaügyben, bár ott is vitatkoztunk. Zsuzsa azt mondja, hogy a középiskola visszaháramló hatása miatt olyan rétegzett az általános iskolai rendszer, amilyen, mi pedig azt mondjuk, hogy nem, hanem ez már születéstől kezdve így van: ez egy nagyon erősen rétegzett társadalom, amibe az iskola csak újratermeli az egyenlőtlenségeket. Ez volt a vita lényege.

36 Csanádi G. – Ladányi J. (1988) Társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének különböző léptékekben történő vizsgálata Budapesten. *Szociológia*, (17)1, 1–16.

37 Csanádi G. – Ladányi J. (1992) *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

38 Csanádi G. – Ladányi J. – Gerő Zs. (1978) Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. *Valóság*, (21)6, 30–44; Csanádi G. – Ladányi J. – Gerő Zs. (1978) Még egyszer a kisegítő iskolába járó gyerekekről. *Valóság*, (21)10, 97–98.

Rajzoltattuk a gyerekeket.³⁹ Csak azért, hogy miért ne rajzoljanak. [...] A felsősökkel fogalmaztattunk, az alsósokkal rajzoltattunk. A fogalmazás az egy teljesen használhatatlan anyag, mert a gyerekek elfelejtenek rajzolni, mire felsősök lesznek, viszont nem tanulnak meg írni. Úgyhogy az egy használhatatlan anyag volt, vagy legalábbis mi nem tudtuk mire használni. [...] Beszéltünk [Gerő] Zsuzsával, aki nagyon ért a gyerekrajzokhoz, csak ilyen tömegű rajzzal még soha nem foglalkozott. [...] Három különféle rajzot kértünk. Zsuzsa fogalmazta meg a kérdéseket: hogy hol lakik most, aztán képzelje el, hogy felnőtt, és hol fog lakni, a harmadik pedig, hogy hol szeretne lakni felnőttkorában.⁴⁰ Azt gondoltuk, hogy ezt nem fogják tudni: a második és a harmadik között különbséget tenni. De nagyon is tudtak. Aztán ezt dolgoztuk föl a lehető legegyszerűbben. Zsuzsának rengeteg munkája volt, mert ő kódolt. Amikor a Zsuzsa kódolt, az mindig nagyon nagy munka volt, és nagyon kvalifikált, mert ugye a kisegítőket is visszaneztük, az áttelepítési eljárást, és ahhoz végig kellett nyálazni az egészet. Ezeket mind Zsuzsa kódolta. Mi pedig igyekeztünk nagyon egyszerű, nagyon kemény változókat csinálni belőle. Senki ilyen nagy tömegben nem csinált rajzot, nem elemzett rajzot, kevés rajzos tanulmány is született. [...]

[Gerő] Zsuzsával is rengeteg vitánk volt, részben a kisegítő iskoláról is. Abban, hogy nagy disznóságok törtenek a kisegítő iskolák körül, semmi vita nem volt közöttünk, de Zsuzsa azt mondta, hogy ez megtörténik státusztól függetlenül. Ezen sokat vitatkoztunk, de ezek nagyon jó viták voltak. Teljesen mást csináltunk a rajzokkal. Mi igyekeztünk a legprimitívebb változókra leszűkíteni ezt az egészet, Zsuzsa ebben segített, meg az értelmezésben. Különösen [abban, hogy bevezette] az érzellemmel telített – nem érzellemmel telített [szempont]. Ezek nekünk az életünkben eszünkbe nem jutottak volna.⁴¹

[...] Eleinte nem akart semmi működni, semmi nem úgy volt, ahogy gondoltuk. Rá kellett jönni, hogy mi. Azért, mert amíg nem kapcsoltuk be a területiséget, egyik tábla sem működött, mert összeátlagolta a különböző területen lakókkal, értelmezhetetlen volt a dolog. [...]

Volt egy hihetetlen érdekes szituáció. Kiderült, hogy lebontják az állami telepet, ami nagy indulatokat gerjesztett, és a gyerekekre is hatott, ahogy lerajzolják ezeket a barakkokat. Lehet látni: virágot rajzol azért mellé, meg napsugarat, meg nem tudom, mit. És az olyan lakás, amilyenben gondolja, hogy felnőttkorában fog lakni, az esetleg szebb, de nem színez, nincs rajta ember vagy állat, nincs rajta virág vagy sokkal ritkábban van rajta.

[...] Akik az állami telepen laktak, azok egy kényszermobilitásos helyzetben voltak, míg a másik két helyen nem. [Azzal kapcsolatban], hogy hol fog lakni, általában bejön ez a szörnyű lakótelep, [...] valahogy gyűlöltek a gyerekek. Ennél jobb érvet a lakótelep ellen én nem is tudok mondani. Szinte senki nem akart ott maradni. A vágyaiban levő háznak nem rajzolt senki – vagy nagyon kevesen – lakótelepet: ezek voltak az immobilok, akik annyira kilátástalannak látták a helyzetet, hogy nem tudtak el[vonatköztatni]: oda, ahova raknak, ott fogok lakni.

39 A gyermekrajz-kutatás dokumentumait a 20. Század Hangja Archívum őrzi.

40 Valamivel később H. Sas Judit is hasonló szemléletű empirikus kutatást végzett felső tagozatos iskolások körében. Lásd az erről készült [virtuális kiállításunkat](#) és H. Sas Judit [interjúját](#).

41 Gerő Zs. – Ladányi J. – Csanádi G. (2006) *Mobilitási esélyek és a kisegítő iskola*. Budapest: Új Mandátum.

Szóval így lett az iskolakönyv.⁴² Aztán húsz év után megkerestük a régi kiegészítő iskolásokat és visszamentünk interjúzni velük. Az elég érdekes, de abból csak egy cikk⁴³ lett, pedig többet megért volna. Én már nem akartam iskolával foglalkozni. Olyan sokan foglalkoztak iskolával, hogy [én már] nem akartam. Ferge Zsuzsán keresztül elkezdtünk Bourdieu-t olvasni, és kicsit úgy éreztem, hogy Bourdieu után már nagyon nehéz újat írni, esélyünk sincs rá. Szerettem volna tovább menni. Akkor már nagyon érdekelt a szegregáció.

Iván mindig jobban szeretett elméleti dolgokat csinálni, én meg mindig piszkáltam őt, hogy inkább valami empirikusát csináljunk. Aztán mindig meg tudtuk egyezni. De ez egy állandó piszkálás volt. Az Iván nagyon szeret elméletet csinálni, én meg nagyon nem. Akkor filozófus akartam volna lenni, hogyha elméletet szerettem volna csinálni.

[...] A külföldiek nagyon erősek voltak elméletben, és rettenetes gyengék voltak abban, hogy terepre menjenek. A magyar szociológiának a hatvanas években, hetvenes évek elején, amikor világszínvonalon volt a Szociológiai Intézet – most hihetetlennek tűnik, de tényleg így gondolom, hogy akkor világszínvonalon volt, annak ellenére, hogy nagyon nehezen lehetett hozzáférni könyvekhez, nehezen lehetett utazni, meg mindenféle nehézség volt – megvolt az a nagyon nagy erőssége, hogy mindenki terepre járt. Akármit csinált, az evidens volt. És ez nagyon jól össze lett kapcsolva az elmélettel és a „datakrancsolással”, tehát a statisztikai adatokkal való dolgozással. Ez nagyon fontos. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy szociológus lettem. Mert ha valaki matematikai statisztikát akar csinálni, akkor ahhoz nem kell szociológusnak lenni. Vannak, akik ennél sokkal jobban csinálják. Hogyha elméletet akar, azt is. Nagyon kis középszintű elméletek ezek, amiket mi tudunk produkálni. És a terepre is... ugye az antropológusok sokkal jobban mozognak a terepen. De hogy össze tudja egyeztetni ezt a hármat, ezt csak a szociológiától láttam, és ebben nagyon erős volt a magyar szociológia.

42 Gerő Zs. – Ladányi J. – Csanádi G. (2006)

43 Gerő Zs. – Csanádi G. – Ladányi J. (1996) A „megszüntette megőrzött” gyógyó. A kiegészítő iskola egy nyomonkövetéses vizsgálat tükrében. *Kritika*, 7, 8–12.